

מעוז כהנא

מהנודע ביהודה לחתם סופר

הלכה והגות לנוכח אתגרי הזמן

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית
פרופ' עמנואל אטקס (יו"ר), פרופ' מוטי גולני, פרופ' אלימלך הורוביץ, פרופ' יפעת וייס,
פרופ' מוטי זלקין, מר יחזקאל חובב, מר צבי יקותיאל, פרופ' יעקב שביט
מרכז המערכת: מעין אבינרי־רבהון

עריכה לשונית: ישראל חזני
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות
קרן לסלי וורה קלר לטיפוח מורשת יהודית
קרן אריה לובין, האוניברסיטה העברית בירושלים
קרן קרדינאל קניג ללימודי אוסטרית, האוניברסיטה העברית בירושלים

האיור על גבי העטיפה מעשה ידי רחל קיציס.

מסת"ב 0-326-227-965-978
מספר קטלוגי 185-654
© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ו
© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem
Printed in Israel, 12/2015

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

11	פתיחה
13	מבוא: דרכו של החיבור
23	סקירת המחקר

שער ראשון: ה"נודע ביהודה", קווים לתפיסתו ההלכתית

35	חלק א: "ש"ס ופוסקים" – טיהור הספרות ההלכתית
	פרק ראשון: נוני'ן הפוכות וקץ העולם – הלכה, שבתאות וזהות שיכבת העילית
37	התורנית (תקט"ז, 1756)
61	פרק שני: תיקוני תשובה וספרות קבלית עממית (תק"ל, 1770)
	פרק שלישי: צוואת ר' יהודה החסיד – "דברים שכמעט אסור לנו לשמעם"
81	(תקמ"ג, 1783, לערך)
89	פרק רביעי: געגוע פרדוקסלי (תקל"ו, תק"מ, 1776, 1780)

92	חלק ב: התלמוד ו"אשכנז" – סכימת ההתנגשות של הנודע ביהודה ור' משה איסרליש
92	פרק חמישי: בלב עולם ההלכה האשכנזי – הנודע ביהודה והרמ"א
97	פרק שישי: קונפליקטים

105	חלק ג: מתחים פנימיים וחיצוניים
105	פרק שביעי: גבולות ספרותיים, גבולות ממשיים – הנודע ביהודה והשבתאות בפראג
111	פרק שמיני: עבר קבלי בהתנגשות תרבותית – דימוי וביוגרפיה
115	פרק תשיעי: עבר קבלי בהתנגשות תרבותית – "ילדות" מול "בגרות"
119	פרק עשירי: זכרונות מביכים בקהילה – גדול הדור האשכנזי ו"מנהג ספרדים"
124	חלק ד: עיצוב מוקדם – השיבה אל הטקסט בפולין-ליטא
124	פרק אחד עשר: הקלויז בברודי והשיבה אל הטקסט, ת"צ-תקט"ו (1730-1755)
132	פרק שנים עשר: ר' זאב אולסקר והנודע ביהודה, תק"ה-תק"מ (1745-1780)

- 153 פרק שלושה עשר: "בחר לעצמו דרך אשר היה ישר בעיניו" – השוואה לדרכו של הגאון מווילנא
- 162 פרק ארבעה עשר: שחזור החכמה האבודה – חשיפת הטקסט הקדום וה"חקירה" המדעית-הלמדנית ביהדות אירופה במאה השמונה עשרה
- 173 חלק ה: בלבוש חדש – הנודע ביהודה ויצירת ההלכה ה"משכילית", חשיפה ופולמוס פרק חמישה עשר: גילוח בחול המועד וה"בשמים רא"ש" (תקכ"א-תקנ"ד, 1761-1794)
- 173 פרק שישה עשר: דג השטירל – "מעשה שטן" ו"תיקון הנפש" (תקמ"ב-תקנ"ח, 1781-1798)
- 194 חלק ו: הנודע ביהודה – סיכום ביניים
- 215 שער שני: ה"חתם סופר" אל מול ה"נודע ביהודה"
- 223 חלק ז: המצב הבסיסי פרק שבעה עשר: שנות ילדות – ילדות בפרנקפורט, פגישה בפראג (תקכ"ג-תקמ"ג, 1762-1782)
- 224 פרק שמונה עשר: דילמה כפולה ומתעתעת – פסיקה מהזוהר ומספרות קבלית
- 234 חלק ח: שנים ראשונות פרק תשעה עשר: הכניסה לסביבת השיח – פרוסטיץ, דרזניץ, מטרסדורף (תקמ"ו-תק"ס, 1786-1800)
- 242 פרק עשרים: מתח מקומי – מטרסדורף, קיץ תק"ס (1800)
- 243 פרק עשרים ואחד: "טועים בדרך" – החתם סופר מול הנודע ביהודה, תגובה ראשונה (תק"ס, 1800)
- 254 פרק עשרים ושניים: מרחב הספרות ומרחב המנהג – אשכנזיות כזהות פרטיקולרית
- 261 פרק עשרים ושלושה: שקיעי תרבות של מהגר – מסורות פסיקה ישנות וחדשות
- 276 חלק ט: בסבך המאבק השמרני
- 283 פרק עשרים וארבעה: "קיבוץ החכמים" – פרשבורג תק"ע (1810): תגובה שנייה
- 290
- 291

323	פרק עשרים וחמישה: מוטיב מתגלגל: "קיבוץ החכמים" ונוסח התפילה – מול חסידים ומשכילים (תקע"ט, תקצ"ג, 1818, 1833)
331	פרק עשרים ושישה: אשכנזיות כזהות אחידה – הרמ"א והאפיקורסים, תק"ע-תקע"ה (1810–1815)
348	פרק עשרים ושבעה: חדש אסור אך בלתי נמנע – "שיעורי תורה" ועוצמת המחשבה הניסויית, תקפ"א (1820–1821)
359	חלק י: משבר, קריסה, חידוש – דגמי פולמוס מתחלפים בשנות השלושים
360	פרק עשרים ושמונה: "הצד האח"ר" – אהרון חורין והחתם סופר, תקע"ט-ת"ר (1819–1839)
382	פרק עשרים ותשעה: "שישמעו לאבות ולא לרבנים" – הלכה לא־הלכתית בשנות השלושים (תק"צ-ת"ר, 1830–1839)
412	פרק שלושים: "רבים שתו, רבים ישתו" – הנודע ביהודה, "רשעים", ור' צבי הירש חיות: תגובה שלישית, תקצ"ז (1837)
420	פרק שלושים ואחד: ביטול הספק וביטול התלמוד – חזונות גאולה בשנות השלושים, תק"צ-ת"ר (1830–1839)
434	חלק יא: החתם סופר – סיכום ביניים
439	חתימה – טקסט, נאורות, מיתוס
449	ביבליוגרפיה
449	ספרות רבנית וכתבי יד
452	ספרות מחקרית
475	מפתח כללי

פתיחה

נושא הספר "מהנודע ביהודה לחת"ם סופר" הוא יצירתם וחייהם של שניים מן הידועים והמשפיעים שבחכמי ההלכה היהודית בעת החדשה: הרב יחזקאל לנדא (אפטא תקי"ד, 1713 – פראג תקנ"ג, 1793), הידוע בכינויו "נודע ביהודה", ור' משה סופר (פרנקפורט שעל המיין תקכ"ג, 1762 – פרשבורג ת"ר, 1839), הידוע כ"חתם סופר". השניים תפסו בזה אחר זה את מרכז הבמה בהנהגת החברה המסורתית של יהדות אירופה במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, וזכו להשפעה וליוקרה יוצאות דופן כפוסקי הלכה וכ"גדולי דור" לדורם ולדורות.

חלקו הראשון של הספר עוקב אחר כתיבת ההלכה של ה"נודע ביהודה", רב העיר פראג, שביקש לטהר את ההלכה היהודית משלל מקורות ספרותיים שאינם "תלמודיים" דיים. במהלך זה שאף ה"נודע ביהודה" לשוב אל התלמוד ולהסיר מכתובת ההלכה לא רק מקורות קבליים – שנתפסו כחשודים בשל הנוכחות המתמשכת של השבתאות באירופה לאורך המאה השמונה עשרה – אלא גם חלקים עקרוניים מאוד של מסורת ההלכה האשכנזית, שהסתמכותה על מגוון מקורות חוק שאינם תלמודיים היה מיסודותיה האופייניים. חלקו השני של הספר עוסק בהפנמה העמוקה של מהלך ביקורתי זה לתוך כתיבת ה"חתם סופר", הפנמה שגררה בעקבותיה מהלכי "תיקון" וביקורת חריפים ומעמיקים שאותם ניהל החתם סופר נגד כתיבת הנודע ביהודה לאורך עשרות שנות יצירתו.

לפנינו אפוא ביוגרפיה אינטלקטואלית חלקית של שני האישים הגדולים הללו, והיא מבקשת להבין את דרכי כתיבת ההלכה של השניים בתוך ההקשרים ההיסטוריים שבהם פעלו. לפיכך היא לומדת את יצירתם כפי שעוצבה ביחסה אל התקופה הסוערת שבה חיו: השבתאות האירופית, בת המאה השמונה עשרה, שפגש ה"נודע ביהודה" בין השאר בחוג השבתאים של פראג; מחקר מדעי, כפי שהשפיע על החברה היהודית הן בעולמה הידוע של השכלת ברלין הן בחוג הלומדים המהפכני ששהה ב"קלויז" המפורסם של העיר ברודי שבגליציה; קבלת האר"י, שהייתה לכאורה בשיא השפעתה בחברה היהודית של המאה השמונה עשרה, אך גם עמדה על סף משברים עמוקים; חסידות הבעל שם טוב, שהחלה את דרכה כתנועה חסידית מהפכנית בתקופתו של ה"נודע ביהודה" והמשיכה כתנועה מאורגנת וממוסדת אל תוך המאה התשע עשרה, שבה פעל ה"חתם סופר"; וגם תנועת ההשכלה היהודית, שעמה נתון היה ה"נודע ביהודה" בקשרים מורכבים בשנות היווצרותה, ואילו "יורשו", ה"חתם סופר" נודע בפעילותו הציבורית נגדה במאה התשע עשרה.

סקירת רצף השנים שבו פעלו שני האישים מלמדת על טלטלה עמוקה באופני ייצור הידע בחברה היהודית בעת החדשה. "הסרת הקסם", העומדת בבסיס חשיפתו המרעיש, הלא מתווכת, של התלמוד ביצירת הנודע ביהודה, הייתה לבסוף לחלקה הראשון של תנועת מטוטלת רבת עוצמה: מן התנועה המדעית-הרציונלית, השואפת לחשיפת הטקסט המקורי "כפי שהוא" בכתיבת הנודע ביהודה, אל יצירת החתם סופר, שבכלפה שיבה אל החופש היצירתי, אל האינטואיציה העממית ואל קידוש ה"חידוש" בלב כתיבת החוק.

הספר מתחיל, מבחינה כרונולוגית, בראשית פעולתו של ה"נודע ביהודה" בקלויז של ברודי בשנות השלושים של המאה השמונה עשרה, ומסתיים בפטירת ה"חתם סופר" בשנת הת"ר (1839) – כעבור כמאה ועשר שנים. העלילה הדו־מוקדית, המתוארת על רצף שנים ארוך זה, מעלה גם פנים שונות בדמויותיהם של "מתווכים" חשובים: פעילותו המדעית של ר' זאב אולסקר, ראש חבורה מהפכנית שעסקה במחקר מדעי־הלכתי בקלויז של ברודי; יחסו המורכב לשבתאות של ר' פנחס קצנלבוים, רב קהילה בבוסקוויץ שבמורביה; ראשית כתיבת ההלכה הרפורמטורית ביצירתם של הרב שאול ברלין ואהרון חורין; והממד הביקורתי והאוטופי בכתיבתו ההלכתית של הגאון מווילנה ובחזונו המשיחי של בן זמנו, ר' נחמן מברסלב.

ההיסטוריה האישית של שני האישים העומדים במוקד הדיון – חינוכם, נדודיהם, דרכי כתיבתם ומחשבתם והעדפותיהם הספרותיות – נארגת ביחסם למאורעות תקופתם ולשאלות התרבותיות שעלו בימיהם. שני אישים אלה יחדיו ביססו נדבך מרכזי בעיצוב היוצר והדינמי של ההלכה האשכנזית בעת החדשה, בתוך שלל מופעיה ודיוניה, שהשפעתם רבה עד היום הזה.

ראשית הספר בעבודת דוקטור שנשלמה בשנת תש"ע (2010) בהדרכתו המסורה, המלומדת והתומכת של ד"ר מיכאל סילבר, בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים. תודתי העמוקה נתונה לו. בהוצאת הספר סייעו קרן הזיכרון לתרבות יהודית (MFIC) בניו יורק, הקרן ע"ש אריה (ליאו) לובין באוניברסיטה העברית בירושלים, קרן קרדינאל קניג ללימודי אוסטריה באוניברסיטה העברית בירושלים, וקרן הקדש לסלי וורה קלר – קרן לטיפוח המורשת היהודית. תודתי נתונה להם.

התודה והברכה להוצאת הספרים של מרכז זלמן שזר בירושלים, למנכ"ליה ולעובדיה המלומדים והמסורים, ובראשם יחזקאל חובב; ולעורך הלשוני ישראל חזני. ואחרונים חביבים – מוסרי השמועה: עמית־ידידי – בניך בוניך. החונן לאדם דעת יתן בליבנו אהבתו ויראתו, ויזכנו לראות בנים ובנות עוסקים ודבקים בתורה ובמצוות; לא יבוש המעיין ולא יקצץ האילן, פרי עץ חיים חי וקיים.

מעוז כהנא, החוג להיסטוריה של עם ישראל
אוניברסיטת תל־אביב

סתיו תשע"ו

Maoz Kahana

From the Noda BeYehuda to the Chatam Sofer

Halakha and Thought in Their Historical Moment

The Zalman Shazar Center for Jewish History
Jerusalem

The Publication of this book made possible by grants from
The Ministry of Culture and Sport – Culture Authority
Leslie and Vera Keller Fund for Furthering Jewish Heritage
Arieh Lubin Fund, The Hebrew University of Jerusalem
Cardinal Koenig Austrian Studies, The Hebrew University of Jerusalem

ISBN 978-965-227-326-0

Catalogue No. 185-654

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 12/2015

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form
or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording
or any information storage or retrieval system, without permission in writing
from the publisher.

Typesetting: The Zalman Shazar Center

Printing: 'Graphit' Press Ltd., Jerusalem

Contents

Foreword	11
Introduction	13
Research Survey	23

I: The Noda BeYehudah – an Outline of his Halakhic Approach

Part 1: “Shas and the Adjudicators”: Purifying the Halakhic Corpus 35

1. The backward *nun*’s and the end of the world: Halakhah, Sabbateanism and the identity of the Torah elite, 1756 37
2. Penitential rituals and kabalistic folk literature, 1770 61
3. The will of Rabbi Judah the Pious: “matters almost forbidden to be heard”, 1783 81
4. Paradoxical longing, 1776, 1780 89

Part 2: The Talmud and Ashkenaz: The clash between the Noda BeYehudah and Rabbi Moses Isserles 92

5. At the center of the Ashkenazi Halakhic world: the Noda BeYehudah and *Rabbi* Moses Isserles 92
6. Conflicts 97

Part 3: Internal and External Tensions 105

7. Literary boundaries; real boundaries: The Noda BeYehudah and Sabbateanism in Prague 105
8. Kabalistic background and cultural conflict: Image and biography 111
9. Kabalistic background and cultural conflict: “Childhood” versus “adulthood” 115
10. Embarrassing communal memories: The Ashkenazi “greatest of the generation” and Sephardi custom 119

Part 4: Prior Design: The Return to the Text in Poland-Lithuania 124

11. The Brody kloiz and the return to the text, 1730–1755 124

12. Rabbi Zeev Olesker and the Noda BeYehudah, 1745–1780	132
13. “He chose for himself a path that was correct in his eyes”: A comparison with the Gaon of Vilna	153
14. Reconstructing lost wisdom: uncovering early texts and the scientific-scholarly “investigations” of eighteenth-century European Jewry	162
Part 5: New Clothes: The Noda BeYehudah and the forming of Maskilic Halakhah – Disclosure and polemic	173
15. Shaving on intermediate festival days and the Besamim Rosh, 1765–1794	173
16. The “sterlet” fish: “act of Satan” and “rehabilitation of the soul”, 1781–1798	194
Part 6: The Noda BeYehudah: Provisional summary	215
 II: The Hatam Sofer and the Noda BeYehudah	
Part 7: The Basics	223
17. Childhood years: Growing up in Frankfurt; a meeting in Prague 1762–1782	224
18. Double, deceptive dilemma: Ruling from the Zohar and kabalistic literature	234
Part 8: Early Years	242
19. Entering the discussion: Prossnitz, Dressnitz and Mattersdorf, 1786–1800	243
20. Local tension: Mattersdorf, the summer of 1800	254
21. “Going astray”: the Hatam Sofer versus the Noda BeYehudah, 1800 – a first response	261
22. The realm of literature and the realm of custom: Ashkenaz as a particular identity	276
23. Cultural remnants of an immigrant: Old and new traditions of adjudication	283

Part 9: At the Heart of the Conservative Struggle	290
24. “Gathering of the sages”: Pressburg, 1810 – a second response	291
25. A recurring theme: “Gathering of the sages” versus Hassidim and Maskilim, 1819, 1833	323
26. Ashkenaz as a uniform identity: the Rama and the heretics, 1810–1815	331
27. Novelty is prohibited but inescapable: “Torah measures” and the power of empirical thinking, 1820–1821	348
Part 10: Crisis, Collapse, Renewal: Shifting Polemic Models of the Thirties	359
28. “The other side”: Aaron Chorin and the Hatam Sofer, 1819–1839	360
29. “Let them listen to fathers rather than rabbis”: Unhalakhic Halakhah, 1830–1839	382
30. “Many have drunk; many will drink”: The Noda BeYehudah, the “wicked”, and Rabbi Zvi Hirsch Chajes, 1837 – a third response	412
31. The annulment of doubt and the annulment of the Talmud: Eschatological visions, 1830–1839	420
Part 11: The Hatam Sofer: Provisional summary	434
Conclusion: Text, Enlightenment, Myth	439
Bibliography	449
Index	475

Preface

From the Noda BeYehuda to the Chatam Sofer – Halakha and Thought in their Historical Moment describes a formative stage in the creation of modern *halakha*, in its historical context. First, the book analyzes the severe literary purification demanded by the Noda BeYehuda (Rabbi Yechezkel Landau, 1713–1793), rabbi of the city of Prague, and the most prominent *halakhic* writer in Europe in the second half of the eighteenth century. Rabbi Yechezkel sought to rid *halakha* of all “non-Talmudic” literary sources. Not only did he wish to remove from *halakhic* writing all kabalistic influence – which were under suspicion due to the subversive presence of Sabbateanism in Europe throughout the entire eighteenth century – but he even objected to primary segments of traditional Ashkenazi *halakha*, one of whose hallmarks was its diverse, non-talmudic sources.

The second part of the book deals with the profound internalization of this critical approach in the writings of the greatest rabbi of the succeeding generation, the Chatam Sofer (Rabbi Moshe Sofer, 1762–1839). This in turn led to various “corrections” as well as sharp, intense censures of the writings of the Noda BeYehuda by the Chatam Sofer, throughout the decades of his creative work.

This intellectual biography of the two individuals serves to clarify their *halakhic* writings in the specific personal and biographical contexts of their personal education, immigration, and sphere of activity, as well as in light of their individual weltanschauungs. Concurrently, and no less importantly, it places their works in the historical crossroads in which they stood, together with the typical upheavals of the modern Jewish era: Eighteenth-century European Sabbateanism; various aspects of scientific-empirical research; Lurianic kabala, which was at its most influential at the time, but also on the brink of severe crises; the more recent, revolutionary Hasidism of the Ba’al Shem Tov; as well as the Haskalah movement and the early writings of Reformist Jewish law, in the spirit of the Haskalah.

Around the turn of the nineteenth century, the major threat to existing forms of Jewish communal life changed from a religious enthusiasm, such as the one presented by Sabbatean heresy, to an Enlightenment moderation and rationalistic skepticism. This transformation was reflected in contemporary *halakhic* culture, as demonstrated in this book. In broader terms, the influential modern move toward the disenchantment of the world had its counterweight. Equal to the strength of the rationalist-empirical turn, which undermines the multilayered culture and presents

Preface

an unmediated text with its scientific, empirical signifiers, was the romantic return to creative freedom, folk intuition, and the esoteric dimensions of the divine influence in matters ranging from self-perception to the ever changing horizons of legal writings.